

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни ОК.17 «**Міжнародне право**»
обов'язкових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти

(08 «Право», 081 «Право»)

за темою – Відповідальність у міжнародному праві

**Харків
2023рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробники:

1. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук К.В. Кисильова.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук Д.С. Гета.

Рецензенти:

1. Декан факультету №4 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор М.І. Марчук.
2. Доцент кафедри конституційного та муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент Г.В. Зубенко.

План лекції

1. Поняття й підстави міжнародно-правової відповідальності.
2. Види й форми міжнародно-правової відповідальності держав у міжнародному праві.
3. Обставини, що виключають міжнародно-правову Відповідальність держав.
4. Міжнародно-правова відповідальність фізичних осіб за злочини проти миру та людяності.
5. Санкції у міжнародному праві

Рекомендована література:

Основна:

1. Антипенко В. Ф., Тимченко Л. Д., Беглий О. В., Радзівілл О. А. Міжнародне публічне право: підручник: у 3 т. / під ред. В. Ф. Антипенка. Київ: НАУ, 2012. Т. 1. 420 с.
2. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Київ: Фенікс; 2018. 762 с.
3. Батрименко В. І. Міжнародне право: навчальний посібник. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2012. 323 с.
4. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Ліра-Ка, 2018. 408 с.
5. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.
6. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л., Новікова Л. В. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум. Харків : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. 676 с.
7. Мицик В. В., Буроменський М. В., Гнатовський М. М. Міжнародне публічне право: підручник / під. ред. В. В. Мицика. Харків: Право. Т. 2. Основні галузі. 2018. 624 с.
8. Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філянїна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник / під заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

Додаткова:

1. Войціховський А. В. Діяльність Європейського Союзу щодо протидії торгівлі людьми. Право і безпека. Випуск № 2 (61). Харків : Видавництво Харківського національного університету внутрішніх справ, 2016. С. 18-24.
2. Антипенко В. Ф., Тимченко Л. Д., Беглий О. В., Радзівілл О. А. Міжнародне публічне право: підручник: у 3 т. / під ред. В. Ф. Антипенка. Київ: НАУ, 2012. Т. 2. 348 с.
3. Мицик В. В., Буроменський М. В., Буткевич О. В. Міжнародне публічне право: підручник / під. ред. В. В. Мицика. Харків : Право. Т. 1. Основи теорії. 2019. 416 с.

Інформаційний ресурс:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй : схвалений 26.06.1945 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Статут Ради Європи : схвалений 05.05.1949 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
3. Північноатлантичний договір : схвалений 04.04.1949 р. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008.

Текст лекції

1. ПОНЯТТЯ І ПІДСТАВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Особливістю сучасного міжнародного права є те, що за невиконання його розпоряджень суб'єктами міжнародного права для них наступає відповідальність. Отже, можливо стверджувати, що відповідальність суб'єктів міжнародного права є необхідною умовою й елементом визнання їх саме в якості таких суб'єктів.

Міжнародно-правова відповідальність – це юридичний обов'язок суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки шкоди, заподіяної іншому суб'єкту міжнародного права невиконанням або неналежним виконанням розпоряджень міжнародного права.

Невиконання або неналежне виконання міжнародно-правових розпоряджень виявляється в тому, що держава-порушниця своїми діями порушила сформований міжнародний правопорядок або своїми діями заподіяла шкоду іншій державі.

Зміст правовідносин міжнародно-правової відповідальності полягає в осуді правопорушника й в обов'язку правопорушника понести несприятливі наслідки правопорушення. Суб'єктами міжнародно-правової відповідальності можуть бути тільки держави. Фізичні і самотійні юридичні особи не несуть такої відповідальності за звичайні правопорушення, оскільки в цих випадках відповідальність є цивільно-правовою.

Слід мати на увазі, що на практиці поведінка суб'єктів міжнародного права виражається в діях їхніх органів і посадових осіб, що виступають саме в цій якості. Але держава за їхні дії відповідає в повному обсязі й, у принципі, всім національним надбанням. Отже, у сфері міжнародно-правової відповідальності держава розуміється як єдине ціле, незалежно від того, який її орган, посадова або інша уповноважена особа вчинили діяння, що кваліфікується як правопорушення. Причому дії посадових осіб спричиняють відповідальність для держави незалежно від того, чи діяли ці особи в межах своїх повноважень

або вийшли за ці межі. Але якщо особа діяла як приватна, держава за її дії відповідальності не несе, хоча ця особа займає певну державну посаду, носить певний титул або звання. Прикладом тут може слугувати поведінка особи, яка має дипломатичний ранг, що, знаходячись на відпочинку в третій державі, допустила образливі висловлення щодо глави цієї держави. У цьому випадку вона може відповідати лише як приватна особа, за поведінку котрої її держава відповідальності не несе.

Підставами міжнародно-правової відповідальності є передбачені нормами міжнародного права об'єктивні і суб'єктивні ознаки. Розрізняють такі підстави міжнародно-правової відповідальності: юридичні; фактичні; процесуальні.

Під **юридичними підставами** розуміють міжнародно-правові зобов'язання суб'єктів міжнародного публічного права, відповідно до яких те або інше діяння вважається міжнародним правопорушенням. Слід враховувати, що при міжнародному правопорушенні порушується не сама норма міжнародного права, а зобов'язання суб'єктів додержуватися її розпорядження, що містить міжнародне правило поведінки. Тому перелік джерел юридичних основ відповідальності є більш широким, ніж коло джерел міжнародного права.

Юридичними підставами відповідальності є:

Міжнародний договір;

Міжнародний звичай (порядок);

Рішення міжнародних судів і арбітражів;

Резолюції міжнародних організацій (наприклад, статті 24 і 25 Статуту ООН устанавлюють юридичну обов'язковість для всіх держав-членів ООН рішень (резолюцій) Ради Безпеки ООН);

Односторонні міжнародно-правові зобов'язання держав, що встановлюють юридично обов'язкові правила поведінки тільки для держави, що взяла такі зобов'язання (можуть виражатися у формі нот, заяв, декларацій і т.д.).

Фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності є саме міжнародне правопорушення, тобто діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта міжнародного права (його органів або посадових осіб), що порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Під **процесуальними підставами** міжнародно-правової відповідальності розуміють процедуру розгляду справ про правопорушення і порядок притягнення винних суб'єктів до відповідальності. В одних випадках такий процесуальний порядок детально регламентований і закріплений у міжнародно-правових актах, в інших – його вибір залишений на розсуд органу, що застосовує міри відповідальності.

Міжнародно-правова відповідальність є найстарішим інститутом міжнародного права. Його норми і принципи носять в основному характер міжнародного порядку, хоча деякі з них підтверджені в міжнародних нормах. Незважаючи на це, питання відповідальності в міжнародному праві ще не кодифіковані. Вперше питання про це виникло у 1930 році, коли під егідою

Ліги Націй була скликана міжнародна конференція з питання відповідальності держав, у випадку заподіяння шкоди особистості або майну держави. Але її підсумки виявилися безрезультатними, тому що в ході конференції між державами виникли серйозні розбіжності. У 1953 році була прийнята відповідна резолюція Генеральної Асамблеї ООН, на базі якої передбачалося розробити в рамках ООН багатосторонню конвенцію про відповідальність держав. Комісія ООН з прогресивного розвитку і кодифікації міжнародного права призначила з цього питання спеціального доповідача, що, проте, не виконав своєї місії.

Тому Комісією був призначений інший спеціальний доповідач – італійський професор Р. Аго, який діяв більш успішно. Протягом 1969-1980 років їм було подано 8 доповідей, що пізніше були покладені Комісією в основу частини 1 Проекту статей про відповідальність держав «Походження міжнародної відповідальності». З 1981 року комісія працює над частинами 2 і 3 проекту статей «Зміст, форми й обсяг міжнародної відповідальності» і «Здійснення міжнародної відповідальності та врегулювання спорів».

Відповідно до прийнятих Комісією в 1984 році в попередньому порядку статей: 1. усяке протиправне міжнародне діяння держави спричиняє міжнародно-правову відповідальність держави; 2. діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-правове лише на підставі міжнародного права; 3. порушення державою міжнародного зобов'язання в наявності лише в тому випадку, коли поведінка або діяння цієї держави не відповідають тому, що вимагає від нього зазначене зобов'язання, поза залежністю від того, чи носить воно звичайний або договірний характер.

Крім того, безсумнівною перевагою проекту статей про відповідальність держав постало встановлення двох видів відповідальності держав:

а) за правомірні дії – що включає обов'язок відшкодувати матеріальний збиток, заподіяний у результаті дій, що не порушують норми міжнародного права, причому тільки в тому випадку, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (абсолютна відповідальність);

б) за неправомірні дії – що включає обов'язок суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну іншому суб'єкту, у результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання. У плані кодифікаційних процесів у сфері міжнародної відповідальності держав становить інтерес інший важливий напрямок у діяльності Комісії міжнародного права ООН – підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, що проводилася з 1947 до 1954 років і відновилася в 1982 році.

Міжнародно-правова відповідальність признається одним із загальновизнаних принципів міжнародного права, тобто практично виступає основою загального міжнародного права і міжнародного правопорядку. Згадки про міжнародну відповідальність містяться в ряді найважливіших міжнародних

документів основного характеру, зокрема в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин між державами, від 24 жовтня 1970 року, де закріплюється, що агресивна війна є злочином проти миру, що спричиняє відповідальність відповідно до міжнародного права. Заключний акт НБСЄ від 1 серпня 1975 року також містить положення, що згадують про міжнародну відповідальність держав. Деякі питання про відповідальність держав одержали певну кодифікацію і були закріплені угодами, як двосторонніми так і багатосторонніми на універсальному та регіональних рівнях.

ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Міжнародне правопорушення – являє собою складне правове явище. З юридичної точки зору, в якості міжнародного правопорушення розглядається це міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародних правовідносин, у якому є ознаки (елементи) складу міжнародного правопорушення.

Міжнародне правопорушення характеризують такі основні ознаки:

1. міжнародна суспільна небезпека;
2. протиправність;
3. причинно-слідчий зв'язок між протиправним діянням і шкідливими наслідками, що наступили;
4. карність.

Міжнародна суспільна небезпека – це здатність міжнародного правопорушення заподіяти шкоду (завдати шкоди) відносинам і об'єктам, що охороняються міжнародним правом.

Протиправність правопорушення обумовлена порушенням правил поведінки, закріплених у міжнародно-правових зобов'язаннях держав, чим порушуються права інших суб'єктів.

Причинно-слідчий зв'язок є найважливішою ознакою правопорушення, тому що саме вона дозволяє з'ясувати, що причиною нанесеної шкоди є міжнародне правопорушення. Якщо це не вдається з'ясувати або виявляється інша причина, відповідальність даного суб'єкта не настає.

Карність є правовим наслідком, закономірним результатом правопорушення. Признаючи певні діяння правопорушеннями, суб'єкти міжнародного права встановлюють можливість притягнення правопорушника до міжнародно-правової відповідальності.

У міжнародному правопорушенні, подібно внутрішньодержавному, виділяється склад міжнародного правопорушення, що являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, на підставі яких порушники залучаються до відповідальності. Проте слід враховувати, що елементи складу міжнародного правопорушення не завжди ідентичні таким елементам у внутрішньодержавному праві.

До складу міжнародного правопорушення входять:

Об'єкт міжнародного правопорушення – це ті блага матеріального або нематеріального характеру, на які здійснюється міжнародне правопорушення (міжнародний правопорядок, система міжнародних відносин, що склалася, права і свободи людини, інші зазіхання на міжнародний правопорядок, установлені міжнародними зобов'язаннями);

Об'єктивна сторона міжнародного правопорушення – вона виявляється у вигляді діяння суб'єкта міжнародних відносин, який порушує міжнародно-правові зобов'язання, що спричиняє міжнародно-правову відповідальність. Як і у внутрішньодержавному праві діяння міжнародно-протиправного характеру може виражатися зовні у формі як дії (активне поведінка правопорушника), так і у формі бездіяльності (невиконання суб'єктом обов'язку вчинити яку-небудь дію);

Суб'єктами міжнародного правопорушення, як уже відзначалося, можуть виступати тільки держави. Деякі автори відносять до числа суб'єктів міжнародного правопорушення інших суб'єктів міжнародного права, зокрема міжнародні організації або інші підприємства, організації і навіть окремих індивідів, що вчинили міжнародно-протиправні діяння. На цій підставі вони розширюють коло міжнародних правопорушень, про що більш докладно буде говоритися нижче.

Вважається, що при вчиненні міжнародного правопорушення зазначеними суб'єктами, за винятком міжнародних організацій, в остаточному підсумку відповідальність усе ж буде нести держава:

а) держава буде нести міжнародну відповідальність за дії свого законодавчого органу у разі прийняття останнім закону або іншого нормативного акту, що йде врозріз із міжнародними зобов'язаннями даної держави (наприклад, при обнародуванні законодавчого акту про одностороннє обмеження прав іноземців, що знаходяться на території цієї держави), або неприйняття закону або іншого нормативного акту, необхідного для виконання її міжнародного зобов'язання (міжнародна відповідальність у цьому випадку наступить тільки у разі, якщо це заподіяло моральну або матеріальну шкоду);

б) держава найбільш часто несе міжнародну відповідальність за діяння своїх виконавчих органів (міністерств і відомств, армійських і поліцейських підрозділів, прикордонних і спеціальних служб, навіть за дії органів нижчої ланки виконавчої влади);

в) міжнародна відповідальність держави може мати місце і внаслідок порушення її міжнародних зобов'язань діяннями органів судової влади. Звісно ж, питання відповідальності держави за дію своїх судових органів є дуже складним, адже загальновідомо, що невід'ємною рисою суверенної і демократичної держави є повага незалежності і самостійності судової влади. Але не слід забувати і те, що, незважаючи на свою незалежність від інших гілок єдиної державної влади і підпорядкування тільки закону, суди є органами держави, тому їхнє поведіння розглядається в міжнародній практиці як поведінка самої держави;

г) держава несе міжнародну відповідальність за протиправне поведінку її адміністративно-територіальних одиниць і організацій, уповноважених виконувати державно-владні функції (мається на увазі діяння її посадових осіб). Причому держава не може ухилитися від відповідальності, посилаючись на ті обставини, що відповідно до внутрішнього законодавства ці дії не слід було чинити або слід було вчинити іншим чином. Недарма в статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року закріплене положення, відповідно до котрого держава «не може посилатися на положення свого внутрішнього права в якості виправдання для невиконання нею договору»;

д) держава несе міжнародно-правову відповідальність, якщо її фізична особа, що не володіє офіційним державним статусом, своїми діями зазіхає на права й інтереси іншої держави, що охороняються міжнародним правом, – за незабезпечення захисту цих прав та інтересів (замах на честь і гідність, життя і здоров'я представників іноземної держави, на честь і гідність іноземної держави, образа її прапора і герба, напад на її дипломатичне представництво та ін.). Тут слід мати на увазі, що відповідальність держави настає не за самі дії фізичних осіб, а за невиконання своїх зобов'язань із забезпечення прав і законних інтересів іноземної держави на своїй території, що стало можливим у результаті бездіяльності державних органів та їхніх посадових осіб, покликаних захищати ці права й інтереси. У відношенні відповідальності міжнародних організацій, зокрема міжнародних міжурядових організацій, слід зазначити, що доктрина і практика міжнародного права виходять із того, що міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права є і суб'єктами міжнародно-правової відповідальності.

Проте в силу того, що міжнародні організації є досить молодим суб'єктом міжнародного права, проблема їх міжнародно-правової відповідальності знаходиться в стадії розробки.

Водночас у доктрині складається думка, що міжнародна відповідальність міжнародної організації ґрунтується на її правосуб'єктності і безпосередньо впливає з неї. Ця відповідальність носить специфічний характер, її обсяг і межі неоднакові, тому що вони залежать від обсягу правосуб'єктності і природи міжнародних організацій.

Відповідальність міжнародної організації може виникнути у разі порушення її органами і посадовими особами як статутних положень організації (внутрішнього права організації), так і загальних норм міжнародного права. Не знімається питання про відповідальність міжнародної організації і при порушенні нею (її органами) норм внутрішньодержавного права.

В даний час у ряді міжнародних договорів містяться певні положення про відповідальність міжнародних організацій. Так, наприклад, стаття 57 Статуту ООН передбачає відповідальність спеціалізованих установ ООН у відповідних галузях (економічній, соціальній, культури і т.д.). У відповідності зі статтями V і XII Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну

космічними об'єктами, 1972 року, міжнародна організація, що здійснює або організує запуск космічного об'єкта, відповідає за будь-яку заподіяну цим об'єктом шкоду. При цьому несуть відповідальність і держави, що беруть участь у такій організації, – суб'єктивна сторона міжнародного правопорушення полягає у відношенні правопорушника до вчиненого ним діяння і його наслідків і виявляється у формі провини. Проте в міжнародній доктрині у відношенні провини єдина думка відсутня. Слід зазначити, що й у міжнародній практиці і доктрині склалася думка, що будь-яка міжнародно-протиправна поведінка держави винна.

Водночас деякі вчені думають, що суб'єктивна сторона міжнародного правопорушення може виражатися як у формі наміру, так і у формі необережності. Але міжнародна доктрина, як правило, не використовує розподіл наміру на прямий і непрямий, а необережності – на злочинну недбалість і злочинну самовпевненість. Тому в міжнародних конвенціях дуже часто використовують терміни «навмисне», «переднавмисне» і т.д. Більш того, деякі склади міжнародних злочинів сконструйовані таким чином, що суб'єктивна сторона як обов'язковий елемент складу правопорушення в них відсутня. Мова йде про так звану «відповідальність незалежно від провини», зокрема про відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (наприклад, зброєю масового знищення, повітряними силами, космічними об'єктами, ядерними об'єктами і т.д.).

Види міжнародних правопорушень

У доктрині і практиці міжнародного права міжнародні правопорушення не мали чіткого розподілу на види або групи на різних підставах, хоча деякі спроби їхнього виділення починалися. Так, наприклад, у Декларації глав союзних держав від 24 травня 1915 року, прийнятій з ініціативи Росії у зв'язку з геноцидом вірменів у турецькій Османській Імперії, це діяння кваліфікувалося як «злочин проти людства і цивілізації». До другої половини XX сторіччя міжнародна доктрина починає підрозділяти міжнародно-протиправні діяння держав на злочини і правопорушення. За проектом Комісії міжнародного права до міжнародних злочинів належать такі міжнародно-протиправні діяння, які порушують міжнародні зобов'язання, що є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому (наприклад, агресія, апартеїд, геноцид, рабство, расизм, найманство та ін.).

Слід зазначити, що нормативне визначення поняття «міжнародний злочин» одержало шляхом закріплення в Статуті Міжнародного Військового Трибуналу, що є невід'ємною частиною Угоди між СРСР, США, Великобританією і Францією про судове переслідування і покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 8 серпня 1945 року. У ньому міститься перелік міжнародних злочинів, за вчинення яких передбачається міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб, що, діючи в інтересах

європейських країн осі індивідуально або в якості членів організації, вчинили ці злочини.

Подальший розвиток поняття «міжнародний злочин» одержало у статті I Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 року; статті I Конвенції про незастосування терміну давнини до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 року; статті I Конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 року; статті 5 Визначення агресії, затверджене резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року. У цей же історичний період намічається тенденція до визнання в якості міжнародного злочину застосування державою першою ядерної зброї.

Всі інші протиправні діяння Комісія міжнародного права запропонувала вважати міжнародними правопорушеннями.

Комісія висловила також попередню думку про наслідки зазначеного розподілу міжнародно-правових діянь: у разі злочинів суб'єктом пред'явлення претензії до правопорушника може виступати будь-яка держава або група держав, а у випадку правопорушення – тільки безпосередньо постраждала держава.

Претензія може бути пред'явлена державі у вигляді зобов'язання провини або відповідно до термінології Комісії міжнародного права – «у вигляді присвоєння державі поведінки, що представляє собою порушення міжнародного зобов'язання, коли в наявності є основні ознаки міжнародного правопорушення».

Слід зазначити, що, незважаючи на двовидовий розподіл міжнародних правопорушень, початий Комісією ООН з міжнародного права, у сучасній міжнародній практиці і доктрині розрізняють три види міжнародних правопорушень, що визначаються за суб'єктною і суб'єктивною сторонами складу таких правопорушень:

1. Міжнародні злочини;
2. Злочини міжнародного характеру;
3. Інші міжнародні правопорушення (міжнародні делікти).

Розглянемо диференціальні відмінності цих видів міжнародних правопорушень за суб'єктами їх вчинення, зв'язком правопорушень із державою і формами відповідальності.

Міжнародні злочини – це злочини, що порушують міжнародні зобов'язання, які є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому.

Ознаки міжнародних злочинів:

здійснюються державами, посадовими особами держав, що використовують механізм держави в злочинних цілях, а також рядовими виконавцями;

здійснюються у безпосередньому зв'язку із державою;

зазіхають на міжнародний мир і безпеку, загрожують основам міжнародного правопорядку;

спричиняють відповідальність держави як суб'єкта міжнародного права і персональну кримінальну відповідальності виконавців, що настає у рамках міжнародної, а у деяких випадках внутрішньодержавної (національної) юрисдикції.

Під **злочином міжнародного характеру** розуміють – діяння фізичної особи, що посягає на права й інтереси двох або декількох держав, міжнародних організацій, фізичних і юридичних осіб. До злочинів міжнародного характеру належать: захоплення заручників; зазіхання на осіб, що користуються міжнародним захистом; підробка грошових знаків; незаконне захоплення повітряних суден та ін.

Ознаки злочинів міжнародного характеру:

1. зазіхають на інтереси двох або декількох держав, юридичних осіб і/або громадян;
2. здійснюються окремими фізичними особами поза зв'язком із політикою держави;
3. спричиняють персональну відповідальність правопорушників у рамках національної юрисдикції.

Міжнародні делікти – визначаються за залишковим принципом, до них належать правопорушення, що не ввійшли в перші дві групи. Таким же чином їх визначала і Комісія з міжнародного права. До них належать: порушення державою своїх односторонніх зобов'язань; невиконання рішень міжнародних судів і арбітражів; порушення державою договірних зобов'язань, що не мають основного значення, і т.д.

Ознаки міжнародних деліктів:

не носять характеру злочинів і не мають суспільної небезпеки міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру;

можуть здійснюватися будь-якими суб'єктами міжнародних правовідносин, що порушують положення розпоряджень міжнародно-правових норм;

спричиняють відповідальність суб'єктів, що може виражатися у формі самообмежень, які виникають у результаті офіційного визнання протиправності поведінки суб'єкта.

2. ВИДИ І ФОРМИ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Існує два види міжнародно-правової відповідальності держав: політична і матеріальна. Деякі автори поділяють таку відповідальність на матеріальну і нематеріальну, виходячи з того, що міжнародно-правова відповідальність завжди буде виступати у політичній формі.

Політична відповідальність, як правило, супроводжується застосуванням у відношенні держави-порушниці примусових заходів і сполучається з матеріальною відповідальністю.

Найбільш поширеними формами *політичної відповідальності* є: сатисфакція; репресалії; реторсії; ресторація; різноманітні форми обмежень суверенітету (наприклад, призупинення членства або виключення із міжнародної організації); або декларативні рішення.

Сатисфакція (задоволення) – це форма політичної відповідальності, що передбачає обов'язок держави-правопорушниці надати задоволення не матеріального характеру, відшкодувати моральну шкоду, заподіяну честі і гідності іншої держави.

Сатисфакція може виявитися в таких діях держави-деліквента (винного суб'єкта, що зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну правопорушенням):

1. Офіційне вираження жалю або співчуття;
2. Принесення вибачень;
3. Принесення запевнень у тому, що подібні акції не повторяться у майбутньому;
4. Кримінальне покарання винних осіб;
5. Видання нормативного акту з визнанням своєї провини з тим, щоб подібні дії не повторювалися в майбутньому;
6. Направлення спеціальної делегації до ображеної держави;
7. Вшанування постраждалої держави шляхом підняття прапора постраждалої держави у столиці держави-деліквента, або віддання їй честі військовим формуванням з артилерійським салютом або виконанням її державного гімну, або сполученням того й іншого і т.п.

Застосування певних видів сатисфакцій залежить від заподіяної шкоди і конкретної політичної ситуації.

Репресалії – це відповідні примусові заходи, спрямовані на обмеження прав держави, що вчинила правопорушення.

У сучасному міжнародному праві застосовуються такі форми репресалій:

Ембарго – заборона продавати товари, майно і технології на територію держави-порушника;

Бойкот – заборона купувати і ввозити на територію товари і майно, що походить з даної держави;

Заморожування авуарів (внесків) держави-порушника в банках, розташованих на своїй території;

Вилучення своїх внесків із банків держави-порушника.

Серед форм репресалій виділяються так звані *політичні форми репресалій*: денонсація або анулювання міжнародних договорів із державою-порушником;

невизнання (відмова держави визнавати ситуації або дії, породжені неправомірними з погляду міжнародного права актами правопорушника).

Слід звернути увагу на те, що невизнання має декілька основних форм:

відмова держави визнавати юридичну чинність договорів і угод, укладених у результаті неправомірного застосування сили, або таких, що суперечать загальновизнаним принципам міжнародного права;

відмова визнавати протиправний режим, що прийшов до влади в даній державі;

відмова визнавати фактичні ситуації, що виникли в результаті неправомірних дій влади держави-порушника (наприклад, невизнання територіальних змін, що відбулися в результаті агресії), та ін.

Реторсії – це застосовувані у відповідь на правопорушення відповідні примусові заходи суб'єкта, спрямовані на обмеження інтересів іншої держави, що охороняються міжнародним правом. Слід, проте, враховувати, що, коли реторсії застосовуються у відповідь на недружній акт, під яким розуміють несправедливе, упереджене, але правомірне з погляду міжнародного права поведіння іншої держави, вони санкціями не є.

Міжнародна практика включає багато форм реторсій, застосовуваних до держави-порушника:

1. Підвищення мит на товари з цієї держави
2. Уведення систем квот і ліцензій на торгівлю з даною державою;
3. Встановлення обмежень на імпорту товарів із цієї держави;
4. Підвищення податкових платежів;
5. Націоналізація власності держави-порушника, її підприємств і громадян;
6. Так звані політичні реторсії: всілякі обмеження, установлені для дипломатів і громадян цієї держави (обмеження пересування територією держави перебування, обмеження в правах громадян держави-порушника), а також заходи, що свідчать про незадовільний стан міждержавних відносин (відкликання дипломатичного представника з держави-порушника; оголошення співробітників дипломатичного представництва цієї держави *persona non grata*; скасування запланованих державних візитів керівників і т.д.).

Ресторація – це форма політичної відповідальності, що являє собою відновлення правопорушником колишнього стану (статус-кво) і прийняття ним усіх несприятливих наслідків цього. Прикладом ресторацій можуть служити звільнення незаконно зайнятої території і несення у зв'язку з цим майнових витрат.

Обмеження суверенітету держави може виступати в різних формах. Класичним прикладом цього різновиду політичної відповідальності, застосовуваного в комплексному виді, можуть слугувати засоби, прийняті у відношенні фашистської Німеччини за підсумками Другої світової війни. Німеччина, зокрема, не тільки позбавилася значної частини своєї території, але на частині, що залишилася, був установлений режим повоєнної окупації. Була зроблена демілітаризація країни, її збройні сили були розпущені; ряд державних інститутів був ліквідований, деякі з них були визнані злочинними;

до кримінальної відповідальності були притягнуті вищі посадові особи Німеччини, а також службовці злочинних організацій і військові злочинці.

Декларативні рішення виражаються у формі рішення міжнародного судового органу або організації, що визнають будь-яке діяння міжнародним правопорушенням.

Матеріальна відповідальність настає у зв'язку з порушенням державою своїх міжнародних зобов'язань, пов'язаних із заподіянням матеріальної шкоди, і покликана покласти на винну державу обов'язок загладити цей збиток, заподіяний правопорушенням.

Матеріальна відповідальність може бути виражена у формі репарації, реституції і субституції.

Під **репараціями** (від лат. *Reparatio* – відновлення) – розуміють відшкодування державою-порушницею заподіяної нею шкоди.

Історично свій початок репарації беруть від інституту контрибуцій, що успішно існували в міжнародному праві з глибокої давнини і до кінця XIX сторіччя і носили характер данини. У їхню основу було покладене «право переможця», тому контрибуції як грошові суми, що виплачувалися переможцю переможеною державою, не були пов'язані з заподіяним збитком. Вже в той період контрибуції вважалися формою відвертого грабунку населення переможеної держави. З метою обмеження таких негативних явищ були розроблені статті 47-51 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 року, що обмежували стягнення контрибуцій. Проте і під час Першої і Другої світових війн ці статті грубо порушувалися. При розробці Версальського мирного договору 1919 року країни Антанти були змушені формально відмовитися від контрибуцій, замінивши їх репараціями. Контрибуції заборонені сучасним міжнародним правом. Фактично, на зміну контрибуцій прийшли усі форми матеріальної відповідальності держав, застосовувані в даний час.

Якщо при сплаті контрибуцій, що носили неправомірний характер, нанесений збиток ніяким чином з ними не зв'язувався, такого збитку взагалі могло не бути, то при сплаті репарацій, що завжди мають правомірний характер, потрібно, щоб збиток, заподіяний потерпілій державі, був доведений.

При репарації відшкодування матеріального збитку відбувається як у грошовій формі, так і в натуральній: товарами, послугами та ін.

Реституція являє собою відшкодування правопорушником матеріального збитку в натурі (повернення неправомірно захопленого майна: того ж самого – конкретні твори мистецтва, транспортні засоби, устаткування заводів та ін.).

Різновидом **реституції** виступає **субституція** – заміна неправомірно знищеного або ушкодженого майна однорідним майном.

3. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ

Відповідно до загальних принципів міжнародної відповідальності держав усяке міжнародно-правове діяння держави спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави. Міжнародно-правове діяння буде завжди в наявності, якщо держава своїм поведженням порушує своє міжнародне зобов'язання. Тому правильно слід оцінити позицію, що склалася в доктрині міжнародного права, відповідно до якої з цих основних принципів не може бути будь-яких винятків доти, поки міжнародне зобов'язання дійсне для даної держави.

Проте у повсякденній дійсності можуть мати місце обставини, що перешкоджають на даному етапі виконанню державою своїх зобов'язань, у тому числі з виконання їх у строк, або обумовлюють їх невиконуваність. Ці обставини можуть виключити міжнародно-правову відповідальність держави, через те, що тут відсутнє протиправне діяння держави.

Обставини, що виключають протиправність діяння, повинні бути юридично значимими і, відповідно, передбачатися нормами міжнародного права. У цьому відношенні Комісія міжнародного права ООН при розробці Проекту статей про відповідальність держав розробила в 1980 році статті 29-34 про обставини, що виключають відповідальність держав. До таких обставин належать: - згода держави; - відповідні заходи у відношенні міжнародно-протиправного діяння; - форс-мажор і непередбачений випадок; - лихо; - стан необхідності; - самооборона.

У відношенні обставини, що носить найменування **Згода держави** – це, стаття 29 Проекту говорить: «Правомірним способом дана згода держави на вчинення іншою державою певного діяння, що не відповідає зобов'язанню останньої у відношенні першої держави, виключає протиправність цього діяння, оскільки це діяння знаходиться в межах вищевказаної згоди». Наприклад, введення іноземних військ на територію держави звичайно розцінюється як серйозне порушення суверенітету держави, а найчастіше, як акт агресії. Проте така дія не буде визнана такою, якщо вона здійснена на прохання або за згодою держави (прикладом тут може слугувати введення індійських військ на територію Шрі-Ланки в 1987 році за взаємною згодою для боротьби проти угруповання ТОТІ).

Отже, така згода фактично є міжнародною угодою, що виникає між управочиненим і зобов'язаним суб'єктами міжнародного права. Вона стосується не зміни або скасування даного міжнародного зобов'язання, а лише незастосування його у встановленому конкретному випадку.

Виключення відповідальності держави у разі згоди наступає при наявності таких умов:

1. Згода держави повинна бути міжнародно-правомірною;
2. Згода повинна бути ясно вираженою, а не такою, що припускається;

3. Згода повинна передувати вчиненню дії;

4. Діяння, на вчинення якого отримана згода, повинно відбуватися в межах узгоджених його умов, що стосуються місця, часу, засобів і інших обставин діяльності зобов'язаної держави.

Проте міжнародне право пред'являє певні вимоги і до управочиненої держави, що дає згоду:

- управочинена держава вправі давати згоду на діяльність іншої держави тільки в межах своєї території, а також стосовно до своїх суверенних прав і юрисдикції, що діють в межах недержавної території (континентальний шельф, виняткова економічна зона, відкрите море і т.д.);

- згода управочиненої держави не може бути дана на вчинення дій, що суперечать імперативним нормам міжнародного права (наприклад, згода на використання своєї території для вчинення агресії у відношенні третьої держави).

Під **відповідними заходами стосовно міжнародно-протиправного діяння**, що виключають відповідальність держави, стаття 30 Проекту розуміють дії держави, викликані протиправними діями іншої держави. Таким чином, дії держави щодо держави-правопорушника, з погляду міжнародного права, будуть правомірними, тому що є провина самої потерпілої сторони.

Мова, таким чином, йде про закономірні «відповідні заходи» – санкції, що будуть розглянуті у наступному розділі цієї глави. Такі заходи можуть бути застосовані не тільки потерпілою державою, але також за її дорученням компетентною міжнародною організацією (ООН, відповідною регіональною організацією).

Протиправність діяння держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо діяльність держави була викликана **форс-мажором** (непереборною силою) або **непередбаченим випадком** (непередбаченими зовнішніми подіями).

Ці дві підстави розглядаються разом, тому що ні в міжнародній практиці, ні в доктрині немає чіткої і визначеної різниці між ними. Стосовно цих подій передбачається, що вони не дозволили державі діяти належним чином – відповідно до раніше прийнятого на себе зобов'язання або зрозуміти, що її поведінка не відповідає цьому зобов'язанню.

При **форс-мажорі і непередбаченому випадку** мова може йти про ситуації, викликані явищами природи (землетрус, повінь, епідемія, епізоотія і т.д.) або діяльністю людей. В умовах таких ситуацій держава в особі своїх органів або посадових осіб опиняється у становищі об'єктивної неможливості обрати поведінку, що відповідає вимогам свого міжнародного зобов'язання, або встановити, що дана її поведінка не відповідає такому зобов'язанню. Слід зазначити, що форс-мажор як підстава для звільнення від відповідальності передбачений, наприклад, у статті 18 Конвенції ООН з морського права 1982 року.

Ситуація **крайнього лиха** (стаття 32 Проекту) дуже схожа з форс-мажором або непередбаченим випадком, вона передбачає виключення протиправності діяння держави, якщо суб'єкт поведінки, що представляє дану державу, в умовах крайнього лиха не мав іншої можливості врятувати своє життя або життя ввірених йому людей.

Таким чином, дії суб'єкта поведінки, що представляє дану державу в ситуації крайнього лиха, тобто дії органу або особи, що присвоюються державі, стосуються лише захисту інтересів осіб, які піддаються надзвичайній небезпеці. Найбільш яскравим прикладом зазначеної ситуації є дії капітана морського судна, яке терпить лихо, з укриття від шторму в іноземному порту, що чиняться без відповідного на це дозволу. У цьому випадку формально має місце порушення меж іншої держави, проте ці дії відбулися в силу виняткових обставин. Лихо як обставина, що виключає відповідальність держави, передбачено, наприклад, у статті 98 Конвенції ООН з морського права 1982 року.

Слід, проте, мати на увазі, що держава усе ж буде відповідати, якщо вона сама сприяла виникненню ситуації крайнього лиха або якщо її поведінка, про яку йде мова, могла викликати більш тяжке лихо. Наприклад, підводний човен із ядерною силовою установкою на борту, що потерпів серйозну аварію, може викликати ядерний вибух у порту іншої держави, де він намагається укритися і провести необхідний ремонт. У цьому випадку під загрозу буде поставлене життя величезної кількості людей і виникнуть найтяжчі наслідки. Тому держава, чий прапор несе підводний човен, не може бути звільнена від відповідальності.

Стан необхідності (стаття 33 Проекту) передбачає обставини, коли крайній небезпеці піддаються суттєві інтереси держави. Правова регламентація такої ситуації в пункті 1 зазначеної статті виглядає таким чином: «Держава не може посилатися на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння цієї держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, за винятком тих випадків, коли:

а) це діяння було єдиним засобом захисту суттєвого інтересу цієї держави від тяжкої і неминучої загрози і

б) це діяння не завдало серйозної шкоди суттєвому інтересу держави, у відношенні якого існує зазначена обставина».

Слід мати на увазі, що посилення держави на крайню необхідність правомірні лише при наявності ряду одночасно діючих умов:

1. Абсолютно винятковий характер ситуації, на яку посиляється держава;
2. Неминучість характеру небезпеки, що загрожує життєво важливим інтересам держави і його населення;
3. Неможливість усунути таку небезпеку іншими засобами;
4. В обов'язковому порядку тимчасовий характер дії, обмежений рамками періоду небезпеки.

Пункт 2 статті 33 Проекту містить вказівку на випадки, коли держава не може посилатися на стан необхідності, а саме:

- міжнародне зобов'язання виникає з імперативної норми загального міжнародного права;
- міжнародне зобов'язання встановлене договором, що прямо або побічно виключає таку можливість;
- держава, про яку йде мова, сприяла виникненню стану необхідності.

З огляду на той факт, що дуже серйозні утруднення виникають на практиці при визначенні того, чи є недотримання міжнародного зобов'язання державою єдиним засобом захисту її суттєвого інтересу, здається, що цінність правової регламентації цієї ситуації, що представляє собою обставину, яка виключає міжнародно-правову відповідальність держав, полягає саме у визначенні випадків неприпустимості посилок на стан необхідності.

Міжнародно-правова відповідальність держави виключається, якщо держава, яка завдає шкоду іншій державі всупереч чинним нормам міжнародного права, діє з метою **самооборони** від агресії, у відповідності зі статтею 51 Статуту ООН, що чиниться цією іншою державою. Стаття 34 Проекту, названа «Самооборона», говорить «Протиправність діяння держави, що не відповідає міжнародному зобов'язанню цієї держави, виключається, якщо це діяння є законним заходом самооборони, прийнятим відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй».

Згаданий в цій статті законний захід самооборони держави, відповідно до Статуту ООН, відповідає умовам його статті 51. Такими умовами є:

1. Наявність збройного нападу на державу іншої держави, що створює винятково серйозну і явну загрозу її територіальній цілісності і політичній незалежності, як це впливає з коментарю Комісії міжнародного права;
2. Самооборона здійснюється доти, поки Рада Безпеки ООН не прийме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки;
3. Раді Безпеки повинно бути негайно повідомлено про вжиті заходи самооборони;
4. Такі заходи не торкаються повноважень і відповідальності Ради Безпеки у справі підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки.

Таким чином, самооборона розглядається як припустимий захід захисту територіальної цілісності та політичної незалежності держави, що піддалася збройному нападу, доти, поки не вступить у дію передбачена Статутом ООН система колективної міжнародної безпеки. Більш докладне освітлення самооборони як одного з видів міжнародних санкцій буде дано нижче.

4. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ ТА ЛЮДЯНОСТІ

Міжнародно-правова відповідальність держави-агресора за порушення миру і безпеки доповнюється заходами відповідальності фізичних осіб за

порушення ними норм про забезпечення миру, законів і звичаїв війни. Розрізняють дві групи суб'єктів злочинів:

- 1) Головні військові злочинці (глави держав, політики, військові тощо), які несуть відповідальність як за свої злочини, так і за злочини рядових виконавців;
- 2) Безпосередні виконавці злочинів, що виконують злочинні накази чи вчиняють злочини за своєю ініціативою.

Судити воєнних злочинців можуть як спеціально створені міжнародні суди (міжнародні військові трибунали), так і національні суди тих держав, на території яких ці особи чинили злочини.

Перша спроба привернути до міжнародної кримінальної відповідальності військових злочинців була зроблена після Першої світової війни. Згідно з положеннями Версальського мирного договору 1919 р. повинен був відбутися суд над кайзером Німеччини Вільгельмом II, однак після війни він утік до Нідерландів. Уряд цієї країни відмовився його видати.

На конференціях керівників країн антигітлерівської коаліції (Тегеран, Ялта), що відбулися під час Другої світової війни було прийнято рішення піддати всіх воєнних злочинців справедливому і швидкому покаранню. Статути міжнародних військових трибуналів, прийняті у 1945 р, сформулювали склади злочинів, за вчинення яких фізичні особи повинні піддаватися міжнародної кримінальної відповідальності, і зафіксували процесуальні норми діяльності міжнародних військових трибуналів.

Статутами і вироками трибуналів були встановлені наступні види міжнародних злочинів:

- **злочини проти миру**, а саме: планування, підготовка, розв'язання, ведення агресивної війни або війни у порушення міжнародних договорів, угод або запевнень, а також участь у загальному плані чи змові, спрямовані на здійснення цих дій;

- **військові злочини**, а саме: порушення законів і звичаїв війни, до яких відносяться вбивства, катування, уведення в рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства, катування військовополонених чи осіб, числа збройних сил на морі; вбивства заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст і сіл і інші злочини;

- **злочини проти людяності**, а саме: вбивства, знищення, поневолення, заслання та інші жорстокості дії, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами з метою здійснення будь-якого злочину, що підлягає юрисдикції трибуналу незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні.

Перелік злочинів, встановлений статутами та вироками міжнародних військових трибуналів, не є вичерпним. Він був доповнений Женевськими конвенціями 1949, нормами Додаткового протоколу I, положеннями інших міжнародних документів.

Згідно з нормами міжнародного права військовим злочинцям не може бути надано притулок. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р. встановила правило про незастосування терміну давності до воєнних злочинів незалежно від часу їх вчинення, а до злочинів проти людяності – також і від того, чи були вони вчинені у воєнний або у мирний час.

Що стосується відповідальності за виконання злочинних наказів, то Статут Міжнародного військового трибуналу по покаранню головних військових злочинців 1945 р. зафіксував норму – «той факт, що підсудний діяв за розпорядженням уряду або за наказом начальника, не звільняє його від відповідальності».

У 1993 р. Радою Безпеки ООН було прийнято рішення про створення Міжнародного кримінального трибуналу щодо злочинів, здійснених на території колишньої Югославії. Був затверджений Статут трибуналу, а у 1995 р. почався процес над керівниками деяких держав.

У 1994 р. резолюцією 955 Рада Безпеки ООН заснувала Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди для переслідування осіб, винних у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, що сталися протягом 1994 р. на території Руанди.

Діяльність трибуналів для Югославії і для Руанди стала помітним кроком у формуванні міжнародного кримінального права.

5. САНКЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Загальновизнано, що кожна держава має право охороняти свої інтереси всіма припустимими міжнародним правом засобами, у тому числі заходами примусового характеру. Однією з форм примусу в міжнародному праві є міжнародно-правові санкції.

У історичній ретроспективі санкції спочатку застосовувалися у порядку самопомогі. Але в міру становлення і розвитку системи міжнародних міждержавних відносин вони набувають колективного характеру. Така модифікація санкцій, у першу чергу була викликана створенням системи міжнародних організацій, у рамках яких починається становлення права на примус щодо держав-членів цих організацій, які не виконують узятих на себе зобов'язань щодо організації або виконуючих їх неналежним чином. Таким чином, виступаючи в якості елементу правосуб'єктності міжнародної організації, право на примус означає можливість застосовувати примусові заходи тільки у сферах міждержавних відносин, що належать до компетенції міжнародної організації, і лише у межах, визначених її статутом.

Санкції – це примусові заходи як збройного, так і незбройного характеру, що застосовуються суб'єктами міжнародного права у встановленій процесуальній формі у відповідь на правопорушення.

Санкції мають своїми цілями: - припинення правопорушення; - відновлення порушених прав; - забезпечення відповідальності правопорушника.

Слід зазначити такі особливості застосування санкцій:

1. Застосовуються тільки санкції, дозволені міжнародним правом;
2. Вони не можуть нести превентивний (попереджувальний) характер, тому що їхньою метою є захист і відновлення вже порушених прав суб'єктів міжнародного права;
3. Міжнародно-правовими санкціями визнаються лише тільки заходи, застосовувані у відповідь на правопорушення; відповідні заходи, що застосовує суб'єкт у відповідь на недружній акт, нехай навіть і співпадаючі за формою з такими, санкціями не є.

У доктрині міжнародного права немає єдиної думки про самостійну природу санкцій. Багато вчених вважають їх видом політичної відповідальності. Вважається, що слід прислухатися і до противників такої позиції, що висувують свої вагомі аргументи. Вони думають, що санкції є індивідуальними і колективними примусовими заходами, застосовуваними у відповідь на міжнародне правопорушення. Міжнародно-правові санкції не є формою міжнародної відповідальності і відрізняються від неї такими рисами:

1. Санкції є завжди діями потерпілого (потерпілих), що застосовуються до правопорушника, у той час як відповідальність може виступати у формі самообмежень правопорушника;
2. Санкції, як правило, передують реалізації заходів відповідальності і виступають у якості своєрідної передумови її виникнення: адже метою санкцій є припинення міжнародного правопорушення, відновлення порушених прав і забезпечення здійснення відповідальності;
3. Санкції застосовуються в процесуальному порядку, відмінному від порядку здійснення міжнародно-правової відповідальності;
4. Санкції є правом потерпілого і виражаються тільки у формах, властивих цим правомочностям. Тому їхнє застосування не залежить від волі правопорушника;

Підставою застосування санкцій є відмова припинити неправомірні дії і виконати законні вимоги потерпілого (потерпілих). Санкції розрізняють на різних підставах.

У залежності від кількості потерпілих суб'єктів вони бувають:

- індивідуальні – коли санкції застосовуються однією потерпілою державою;
- колективні – коли примусові заходи застосовуються двома і більше потерпілими суб'єктами міжнародного права. Вважається загальновизнаним, що характером міжнародно-правових санкцій володіють саме колективні заходи, що передбачаються главою VII Статуту ООН у разі виникнення загрози миру, порушення миру або акту агресії.

У залежності від суб'єктів здійснення санкцій розрізняють:

- санкції, застосовувані в порядку самодопомоги;
- санкції, здійснювані за допомогою міжнародних організацій.

Санкціями, здійснюваними в порядку самопомоги, є: реторсії, репресалії, розірвання або призупинення дипломатичних чи консульських відносин, самооборона.

Реторсії – це застосовувані у відповідь на правопорушення відповідні примусові заходи суб'єкта, спрямовані на обмеження інтересів іншої держави, що охороняються міжнародним правом. Слід, проте, враховувати, що, коли реторсії застосовуються у відповідь на недружній акт, під яким розуміють несправедливе, упереджене, але правомірне з погляду міжнародного права поведіння іншої держави, вони санкціями не є.

Міжнародна практика включає багато форм реторсій, застосовуваних до держави-порушника: - Підвищення мит на товари з цієї держави; - Уведення систем квот і ліцензій на торгівлю з даною державою; - Встановлення обмежень на імпорт товарів із цієї держави; - Підвищення податкових платежів; - Націоналізація власності держави-порушника, її підприємств і громадян; - Так звані політичні реторсії: всілякі обмеження, установлені для дипломатів і громадян цієї держави (обмеження пересування територією держави перебування, обмеження в правах громадян держави-порушника), а також заходи, що свідчать про незадовільний стан міждержавних відносин (відкликання дипломатичного представника з держави-порушника; оголошення співробітників дипломатичного представництва цієї держави *persona non grata*; скасування запланованих державних візитів керівників і т.д.).

Репресалії – це відповідні примусові заходи, спрямовані на обмеження прав іншої держави, що вчинила правопорушення.

У сучасному міжнародному праві застосовуються такі форми репресалій:

ембарго – заборона продавати товари, майно і технології на територію держави-порушника;

бойкот – заборона купувати і ввозити на територію товари і майно, що походить з даної держави;

заморожування авуарів (внесків) держави-порушника в банках, розташованих на своїй території;

вилучення своїх внесків із банків держави-порушника.

Серед форм репресалій виділяються так звані політичні форми репресалій: денонсація або анулювання міжнародних договорів із державою-порушником;

невизнання (відмова держави визнавати ситуації або дії, породжені неправомірними з погляду міжнародного права актами правопорушника).

Слід звернути увагу на те, що невизнання має декілька основних форм:

відмова держави визнавати юридичну чинність договорів і угод, укладених у результаті неправомірного застосування сили, або таких, що суперечать загальновизнаним принципам міжнародного права;

відмова визнавати протиправний режим, що прийшов до влади в даній державі;

відмова визнавати фактичні ситуації, що виникли в результаті неправомірних дій влади держави-порушника (наприклад, невизнання територіальних змін, що відбулися в результаті агресії), та ін.

Розірвання або призупинення дипломатичних чи консульських відносин утворюють самостійний вид санкцій, що застосовуються на постійній або тимчасовій основі потерпілою державою і виражаються в призупиненні або припиненні нею дипломатичних і/або консульських зв'язків. При цьому слід мати на увазі, що розірвання дипломатичних відносин не означає автоматичного розірвання відносин консульських.

Особливим видом санкцій є **самооборона**, що знаходить вираження в застосуванні до правопорушника збройних заходів відповідно до Статуту ООН у відповідь на збройний напад.

У міжнародному праві розрізняють такі види самооборони:

- необхідна оборона, що являє собою відбиття актів застосування збройних сил, що не є актом агресії (наприклад, примусові заходи у відношенні повітряних і морських суден, що вторглися на територію держави);

- самооборона від агресії – це відбиття акту агресії за допомогою збройної сили, застосовуване відповідно до зобов'язань держав з міжнародного права і, насамперед, за Статутом ООН.

Між цими видами самооборони існують відмінності:

- при необхідній обороні дії правопорушника не носять систематичного характеру, має місце епізодичний характер правопорушення, що не має за мету розв'язання війни. Тому відповідні заходи носять «разовий» характер і спрямовані на відбиття даного акту застосування збройної сили;

- при самообороні від агресії між потерпілою державою й агресором виникає стан війни, тому відповідні заходи характеризуються високим ступенем інтенсивності: необхідно відбити збройний напад, відновити міжнародний мир і забезпечити міжнародну безпеку, а також забезпечити притягнення правопорушника до відповідальності.

До санкцій, здійснюваних за допомогою міжнародних організацій, належать:

1. призупинення прав і привілеїв, що випливають із членства в міжнародній організації;

2. виключення порушника з міжнародного спілкування; колективні збройні заходи для підтримки міжнародного миру і безпеки.

Призупинення прав і привілеїв, що випливають із членства в міжнародній організації, частіше усього здійснюється в таких формах:

- позбавлення права голосу держав, що не виконують прийнятих на себе зобов'язань (наприклад, у 1999 році Україна поряд із деякими іншими державами була позбавлена права голосу в Генеральній Асамблеї ООН за невиконання фінансових зобов'язань перед цією міжнародною універсальною організацією);

- позбавлення права представництва в організації (відмова в обранні в органи організації, відмова в запрошенні на конференції, що проводяться в її рамках і т.д.);
- позбавлення права на одержання допомоги, що надається в рамках цієї організації;
- тимчасове призупинення членства в міжнародній організації;
- виключення з членів міжнародної організації.

Виключення порушника з міжнародного спілкування виражається в більш широкому спектрі заходів, що застосовуються до нього вже за рамками міжнародної організації, але по її рекомендації. Таке виключення може бути виражене в повному або частковому розірванні економічних, політичних, військових і інших відносин, розірванні дипломатичних і консульських відносин, припиненні транспортного сполучення, зв'язку і т.д.

Використання колективних збройних заходів для підтримки міжнародного миру і безпеки в міжнародному праві є винятковим заходом, застосовуваним тільки у випадку таких ситуацій, що загрожують міжнародному миру і безпеці.

Санкції збройного характеру повинні застосовуватися, якщо вичерпані всі інші заходи впливу. Міжнародна практика застосування колективних заходів показує, що вони можуть застосовуватися не тільки для припинення акту агресії конкретної держави, але і з метою запобігання поглибленню міжнародного збройного конфлікту або збройного конфлікту неміжнародного характеру.

Можливість застосування колективних збройних заходів передбачена статутними документами цілого ряду міжнародних організацій і, насамперед, ООН, Організації американських держав (ОАД), Ліги арабських держав (ЛАД) та інших регіональних організацій.

Порядок застосування збройних заходів у рамках ООН належить до компетенції Ради Безпеки ООН. Такі заходи, здійснювані за Статутом ООН, можуть застосовуватися в двох формах:

- окремими державами від імені і за спеціальними повноваженнями ООН;
- спеціально утворюваними збройними силами ООН.